

A XVIII. század végén éppen kialakulóban lévő modern nemzettudat problémái jelentős mértékben befolyásolták Csokonai gondolkodását. Az ő költészetében azonban kevés nyomát találjuk a nemzeti tematikának, maradandó alkotás pedig egy sem sarjadtt innen. Sőt, egyetlen verscsoportja, melyben kimondottan a magyar nemzet a vezérszólam, éppen hogy problematikus részét képezi életművének. Ezek az 1796–97-ben készült alkalmi költemények ugyanis a nemesi nemzettudat értékrendjéhez való kétségtelen kötődésükkel ellentétben látszanak lenni a költő máskor képviselt eszményeivel, ízlés- és gondolatvilágával. S e kettősség érzése még külön megerősítést is kap a versek elejének rendszeresen visszatérő toposzával, mely az addig követett költészettel való szakítást jelenti be: „Trombita kell, Múzsám! függeszd mirtusra erőten / Lantodat, amellyel Rózsím kebelébe danoltál / A piciny Ámornak, kedvelte is a piciny Ámor.” (*A vitézkedő magyarokhoz*)¹

Vajon higgyünk a költőnek, s két egymással ellentétes, statikusan felfogott *gondolatállapot* életművön belüli súlyozására vállalkozunk, vagy — a sarkítást amolyan csokonaias „kópéságnak” tartva — a ténylegesen meglévő érték-, eszmény- és ízlésvilágbeli ellentmondásokat egy *fejlődési folyamat* természetes velejáróiként értelmezzük? Ez utóbbira teszünk kísérletet.

I. Nemzettudat és értékrend

1. Alkalmi költemények 1796–97

Csokonai alkalmi költeményeinek említett csoportja abban a rendkívül aktív tevékenységet hozó, s nagy optimizmust sejtető nem egészen két évben (1796 őszétől 1798 nyaráig) keletkezett, mely a kollégiumból való távozás utáni elhallgatása és Somogyba való „elbújdosása” közé esik. Közéleti szerepvállalás, irodalmi tervek, művei megjelentetésének szándéka (és részben megvalósulása), egzisztenciateremtési kísérletek egy boldog házasság ígészetében — az alkalmi költemények világa mellett e momentumok alakítják sajátos karakterű időszakka életében 1796–98-at. Sokat emlegetett versei tehát e kontextusban szemlélendők, különös tekintettel korabeli költészetének egészére.

Az 1796-os pozsonyi országgyűlés és az 1797 tavaszi inszurrekció ideje alatt újonnan lényegében csak alkalmi darabjait írta, fordította, nyilvánvalóan a kiadás szándékával, bejelentve szakítását eddigi költészetével. De a *Diétai Magyar Múzsza* számaiban nagyobb részint mégis korábban, még a kollégiumban készült darabjait publikálta. Megfigyelhető az a tendencia, hogy az első számokban inkább saját korábbi, nemegyszer éppen felvilágosult költeményeit hozza, igaz, gondosan meghúzza őket; később azonban már több a nagyobb alkalmi darab és a fordítás.² Mindazonáltal világos a korábbi ízléselv folytatására való törekvése a publikációk egészét tekintve. A Lilla-szerelem beköszön-

¹ Csokonai műveit itt és a továbbiakban általában az alábbi kiadásból idézzük: *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája* I–III. Sajtó alá rendezte VARGHA Balázs, Bp. 1981.

² Vö. SZUROMI Lajos, *Költői szándék és időrend a Diétai Magyar Múzsában*. ItK 1964. 288–297.

tével még feltűnőbb a költészeti kettősség: továbbra is ír alkalmi darabokat, de most már jelentősebb korábbi törekvéseit folytató szerelmi lírája. S megfigyelhető a ciklusalkotás szándéka is, ami nyilván a kiadás előkészületeit jelzi; ismeretes a *Rózi-versek* fogalmazvány-füzetének, ill. a *Szerelmes versciklus* töredékes jegyzékének illetően vonatkozása.³ A ciklustervek márcsak azért is bizonyítják az ízléstörekvések folytonosságát, merthogy régebbi és újabb verseit foglalta bennük egységbe. S ez nyilvánul meg a *Kézírásban lévő munkácskáim jegyzéke* nevezetű korabeli lajstromán meghirdetett munkák ízlésvilágában is: olasz és francia pásztoroköltészet, elsősorban Metastasio, továbbá a *Varázsfuvola* és ismeretterjesztő művek fordításai, ill. elegyes apróbb írásai szerepelnek itt főleg. Összességében ez az a vállalt költészeti irány, amelyre a nevezetes Orczy-Koháry-levél (1797. november 8.) kérése vonatkozik, vagyis hogy „méltóztasson [ti. a címzett] hathatós pártfogása által lételet adni az én Múzsámnak, hogy az már tovább a homályba ne űljön”.

Kétségtelennek látszik tehát, hogy Csokonai törekedett korábbi költészetének folytatására, s ugyanakkor tudatosan vállalt egy más típusú ízlésselvet, s vele együtt értékrendet is. A költő ebben a korban egy modern értelemben vett közönségkép léteinek, vagy inkább lehető létrejöttének feltételezésével élt és alkotott, reményében elsősorban a felvilágosult nemességre építve.⁴ Alkalmi költeményei a potenciális közönség feltételezett elvárásrendszeréhez való kötődést jelentik meg, s így nem kis részben demonstratív funkcióval bírnak. Ezek segítségével szeretné „piacot teremteni” költészete egészének. Már itt fel kell azonban hívunk a figyelmet e helyzetnek arra az összefüggésére, mely szerint e furcsa kettősségek benne van az a hit is, hogy leginkább vállalt költészetét és ízlését, jóllehet kompromisszummal segítve, de elfogadhatja a közönség. Korabeli költészetének eme két összetevője, ill. ezek együttélése azonban nem értelmezhető egymást kizáró vonulatok együtteseként, melyben az egyik pusztán taktikai lépést jelent. Maguk a részben tényleg „taktikai jellegű” alkalmi darabok is furcsa belső világot tárnak elő. Az *1741-diki diéta* című kantatában például a dicsőítés mögött valami különös célzatot sejtethetünk.⁵ A Mária Teréziának életét és vérért ajánló nemesség képével a költő az aktuális helyzetet képezte le: a fejedelmi udvar és a rendek demonstratív egymásra találását. (Igaz, ebben igen nagy hangsúlyt kap a magyarság trónmegtartó erejére, s az alkotmányos önállóságra való hivatkozás.) A kilenc énekes műben centrális helyet foglal el a negyedik, márcsak terjedelme okán is, hiszen majdnem fele az egésznek. Ebben a *Génius* megmutatja a jövőt, ami nem kis részben az 1741-ben még karonülő II. József nagyívű pályájának a dicsőítését jelenti. „Csak tíz esztendeig fog országolni ő, / De illy nagy bajnoknak elég tíz esztendő. / Mert ha felszámáljuk nagyságos tetteit, / Századnak mondhatjuk minden esztendeit. / Ó, nagy uralkodó! előre képelem, / Hogy a szent igazság, az erkölcs, értelem, / A szép tudományok minden mesterséggel, / A jó gazdasággal és a vitézséggel / Általad a régi por közzül kinőnek / S a magyar nép előtt becsületbe jönnek.” A merész reformer magasztalása folyik itt, s ennek kapcsán az általa megtestesített modernizálási kísérlet vezérlő értékeinek dicsérete. E ponton már messze vagyunk a valós, aktuális helyzettől, eszményállítást történik udvarlás címén. S éppen ez folytatódik, mert József halála után „jöltévdő angyalát a vártt békeségnek / Megadja *Leopold* minden nemzetségnek.” József és Lipót tehát Mária Terézia öröksé-

³ Vö. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Cs/ÖM.)*, *Költemények* I. Sajtó alá rendezte SZILÁGYI Ferenc, Bp. 1975. 127–128, 222–223; SZILÁGYI Ferenc, *Egy ismeretlen Lilla-vers töredéke s a Lilla-ciklus filológiai és érzelmi hitele*. In *Uő*, *Csokonai művei nyomában*. Bp. 1981. 286–343.

⁴ A költő irodalmi és magánemberi törekvéseiről itt és a továbbiakban részletesen l. dolgozatunkat: *Irodalmi szereptudat és egzisztencia*. Studia Litteraria 1991.

⁵ E mű elemzésére, s az alkalmi versek világára általában vö. GÁBOR László, *Csokonai alkalmi költészete* című disszertációját (Debrecen 1984.) KLTE Irodalmi Tanszékek Könyvtára, valamint *Uő*, *Perjúrafelvétel Csokonai ügyében*. Hevesi Szemle 1984/3. 53–58.

gének folytatóiként a jó uralkodó eszményét jelentik meg. Eszményé azonban épp azáltal válnak, hogy egy modernizálódó értékrend képviselőiként, megvalósítóiként tűnnek fel. Ennek fényében különösen tanulságos az a beállítás, ahogy I. Ferencet lépteti fel a műben: „Ha a nagy Józseffel leszáll is végtére / A királyi *virtus* sírja fenekére: / Ferencben a *példát* kiküldi sírjából, / Kit maga tanított az ég tanácsából, / Hogy amiket ő csak elkezdett magában, / Ferenc mutassa ki saját példájában. — / Ha hív jobbagyítól az őket szerető / Leopoldot sírba zárja a temető: / De az ő jó szíve minden virtusával / Köztök fog maradni felséges fiával.” Ferencről tehát *önmagában* itt nem szól a magasztalás, pusztán csak mint József és Lipót *folytatója* említődik. S ebből az is nyilvánvaló, hogy ez inkább egy bizonyos elvárás (s benne a rejtett bírálát) jele, megfogalmazása, semmint a kritika nélküli behódoló tömjénezésé.

A módszerrel illetően egyébként nincs szó Csokonai egyéni leleményéről, ez a korban általánosan elterjedt volt, s tulajdonképpen igen szorosan kötődik a hagyományos strukturából kibontakozni kezdő felvilágosult értelmiség magatartásához, mentalitásához. Nevezetes példa e gondolkodásmódra Berzsenyi és Kazinczy levélváltása az előbbi *Eszterházy-ódájáról*. Kazinczy szemrehányó megjegyzéseire Berzsenyi így reagál: „Mely igen csudálkozom, hogy te engem nem értesz! Ne úgy nézd ezen ódát, mint költői mívet vagy valamely üres hízelkedést, hanem mint hazafiui áldozatot, mellyel én a leghatalmasabb Magyart, a poesis fátyolában, az ő legszentebb hazafiui kötelességére emlékeztetem, és a M. Muzsának nevében előtte leborúlok. Ez az én legszentebb ódám. Tekintsd meg azt, kérek, még egyszer ezen szempontból, s látni fogod, hogy az nem hízelkedés, hanem igen finom s alattomos szemrehányás.” Kazinczy válasza: „H. Eszterházyhoz írt ódátat most értem. Ki vagy mentve. Én is teszek úgy néha, mert másképpen nem lehet.”⁶ Csokonai tehát az „alattomos szemrehányás” módszerével nem áll egyedül, ami egyéni benne, az a vershelyzet igen átgondolt megválasztása, s a rendkívül precíz megvalósítás: lényegében erőltetés nélkül simul a rejtett szándék a gondolatmenetbe, s válik az így kettős értelművé.

Más alkalmi költeményeiben más típusú, de a fentiekkel összhangban lévő kettőséget tapasztalunk. Már idéztünk példát a hangütésre, mely az új költészethez való fordulást jelenti be. Ha mármost megnézzük e fordulat megalapozását, ill. összefüggérendszerét, akkor diszkrét, de igen határozott utalásokkal találkozunk arra nézve, hogy ez a fordulat összességében nem is annyira kedvére való. „Ó. Múzsám! mi veszély, mi csapás rettegteni mostan / A rémült Európa felét? mi kegyetlen időket / Szűltek az emberiség kínjára az emberi lármák? —” (*A vitézkedő magyarokhoz*) S ebben a hangulati felütésben folyik tovább nyolc soron át a „Trombita kell, Múzsám!” felkiáltás megalapozása. Később ugyan már a hódítókhöz kötődik a pusztítás képe, de a versindító ellentét még hangsúlyozottan általánosságban marad, s nincs is más értelme, mint a költői pozíció meghatározása. Ugyanez történik *A nemes magyarságnak felülésére* című versben is, csak itt nem a háború szörnyű képei jelentenek ambivalenciát, hanem az elhagyni kényszerült boldog állapot rajza: „Te, ki hideg vérrel nézsz a szerencsére / S szelíden mosolygasz az irigy mérgére, / Te, ki gyenge hangon pengetvén hárfádat, / Békével danoltad bús és víg órádat, / Alacsony sorsoddal ki megelégültél, / Mellyben sok bölcssekkel s nagy lelkekkel iltél, / Múzsám! — Emelkedj most feljebb minden hadnál, / Zengjél vitézeket s légy nagyobb magadnál. / Hagyd el a magános réti violákat, / Ahol zengedet Ámort s gráciákat, / Ahol az ártatlan mulatság berkében / Jácintkoszorúkat fűztél a Tempében, / Köss szárnyat magadnak s tábori lármával / Rendítsd meg Parnasszust dobbal, trombitával!”. A *Diétai Magyar Múzsában* pedig helyet kap 1794-es *A had* című verse, igaz, lényegesen átírva, szelídítve, de végül is egy olyan új befejezéssel, mely többször bejelentett költészeti váltásának érzelmi hitelét vég-

⁶ *KazLev.* VIII., 328–329, 361; idézi CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek*. Bp. 1986. 120.

képp megkérdőjelezi („ha egy dalomat Rózsi helyben hagyja, / Nagyobb vagyok, mint egy Tamerlán hadnagyja!”).

A háború és békekész szembeállítása azonban nem pusztán költői toposzként jelenik meg, általános humanista értelemmel, s még csak nem is pusztán a költészet, eddigi költészeti ízlése szempontjából kötődik a költő érzelmileg a béke nyugalmához, melyben otthonosak a műzsák. Értékrendek konfrontációjáról van szó. „Boldog ország az, s az arany-világnak / Látszik ott némely fogyatéka, mellynek / Tiszta csendesség kebelébe nyugszik, / S nincs hada kinn is. // Boldog ország az, hol az árva s özvegy / Nem bocsát, sírván, az egekre átkot, / Szántogat minden, s kiki szőlejében / Kényire munkál. // Semmi mesterség nem enyészik ottan, / Gazdag a kalmár s az egész közönség, / Ott tanít a bölcs, danol a poeta, / Él az igazság.” Így jellemzi klasszikus tisztasággal *A békekötésre* című 1797 végi vers a békéhez kötődő értékeket, melyek Csokonai interpretációjában — szemben a háborút, hódítást, vitézi érenyeket állító hagyományos értékrenddel — immár tipikusan polgári jellegűek. S e ponton utalunk megintcsak a költő „alattomos szemrehányása” mögött felsejlő, elsősorban II. József nevéhez kötött eszményvilágra, amely nem más, mint amit itt látunk. S erre gondol Csokonai akkor is, mikor a korabeli *Marosvásárhelyi gondolatokban*⁷ arra szólít fel, hogy „a békekész édes hasznát munkáljátok”. De nem kevésbé fontos a megelőző sor sem: „Vitéz lángotokat jobbra fordítsátok”. Így együtt szemlélve a két sort, illetve a vers zárlatának egészét, jól érzékelhető a törekvés a két értékrend közötti átjárás megteremtésére, méghozzá azért, hogy „szelídüljön az ázsiai erkölcs”, vagy ahogy a versben mondja, „a durvaság ellen közös kötést vonjunk”, hiszen „hathatós a magyar ész, s mikre nem termett ő a lovon és kardon kívül is” (levele Széchényi Ferenchez, 1798. jan. 23); a versben ugyanez a gondolat: „termékeny bennetek az elme, / Forr szívetekben a dicsőség szerelme”/. A költő demonstratív elfogadja az ősi nemesi érenyek jelentette értékrend elsődlegességét, de úgy, hogy közben „esztétizálja a militáns eszményeket, s ezzel szabad utat nyit az előtt a »demilitarizált« nemzeteszme előtt, amely a tudományok művelésében, a művészetek ápolásában, az ipar, a mezőgazdaság fejlesztésében s egy újfajta közösségeszményben, azaz egy polgári társadalom hétköznapjaiban leli fel a nemzetérdekű cselekvés értelmét.”⁸ Ez a törekvés vezeti Csokonait akkor is, mikor nevezetes programevelében ezt ajánlja: „Egy hadra termett nemzetnek erkölceit is addig meg nem szelídíthetjük, míg gusztusát meg nem kezdjük édesíteni. Úgy bántak azzal minden más nemzetek, mellyek a felségesebb tudományokig felhatottanak.” (Orczy-Koháry-levél, 1797. nov. 8.) Poézison természetesen elsősorban saját költészeti irányát, s az általa közvetített értékrendet és ízlést érti, de a hangsúly nem a kizárólagosságon van, hanem az egyeztetésen: a különböző írói-költői törekvések összefogásán, s még általánosabban: a „vitézi érenyek” és a „tudományok” összeegyeztetésén.

2. Kultúrkritika és eszményállítás 1795 előtt

A modern, polgári jellegű és a hagyományos nemesi értékrend kettőssége Csokonai 1795 előtti pályaszakaszát is világosan jellemzi, csakhogy akkor inkább egymás tagadásaként tűnnek fel. E jelenségben fedezhető fel a mélyebb oka Tempesői kifakadásának, mely szerint: „Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországnban”. Az érthető közönség hiánya, az irodalom fejletlensége, a széles körű műveletlenség ugyanis szoros összefüggésben van a hagyományos nemesi érték- és eszményvilággal: a „kard nemes-

⁷ A *Marosvásárhelyi gondolatok* keletkezési idejét 1797 végére, 1798 elejére tesszük, l. erre nézve dolgozatunkat: *A Marosvásárhelyi gondolatok helye Csokonai életművében*. It 1992. (sajtó alatt)

⁸ KULIN Ferenc, *A XVIII. századi francia forradalom árnyékában*. In *Tanulmányok a francia forradalom történetéből*. Szerk. VADÁSZ Sándor, Bp. 1989. 264.

sége”, hogy Bessenyei szavait használjuk⁹, nagy többségében tagadja, hogy létezhet a „penna nemessége”, s ennek megfelelően nemhogy eltartani nem hajlandó az irodalmat és művelődést mint önálló szférát, de kimondottan ellene is van, feleslegesnek bélyegezve azt. Hogy ez az álláspont, a kultúraellenesség milyen sűrítetten jeleníti meg a konzervatív szemlélet alapvető jegyeit, arra világosan rámutat Pater Kőtele kulcsfontosságú vallomása a *Tempefőiben*: „Én egy Kovátsnak a’ gyermeke voltam, az a hivatásos szemérem bennem nintsen, hogy szüléim alacsonyágát szégyenljem ’s el tatkarni igyekezzem. Az én Atyám tudomány nélkül való ember volt, a’ többi gyermekei az ő nyomain lépdestek; én pedig tanulni szerettem. Törvényt és Mathesist tanultam; látván azt, hogy a Bölts Ildik Jó’sef hasznos intézetei szerint a’ felkapásra nem az Apáink hanem saját Érdemeinket nézik, ’s bizván annál fogva, hogy a’ hivatalosztáskor nem azt fogják vi’sgálni van é kutya bőrom, a’ mellyet még hatodik Apámnak egy Török főért pazérlott a’ meg rögzött rossz szokás, hanem hogy van é annyi előmenetelem a’ Törvénybe, a’ mennyi az adandó hivatalra meg kívántatik.”¹⁰ Az egyéni tehetség és szorgalom mint az érvényesülés alapja, a tudás, mely döntően individuális természetű, egyáltalán: a szerzett érdem középpontba emelése tipikusan polgári jellegű értékek, s gyökeres tagadásai annak a feudális eszmerendszernek, mely a változatlan-ságra, az örökölt rangra, a vitézi erényekre vagy inkább immár azok látszatára épül. E szemléletbe nem integrálódhat a szerzett érdem, melynek legkézenfekvőbb, még a társadalom viszonylag fejletlen állapotában is megnyíló útja a tudás, műveltség (és az irodalom). Ezt ugyan bizonyos fokig tolerálhatja, s tolerálja is a hagyományos értékrend, mivel szüksége van az „frástudókra”, de nem teszi magáévá, s küzd általánossá válása ellen.

Csokonai 1795 előtti pályaszakasza e tekintetben tehát a konfrontáció tudatos vállalását mutatja, műveit a két értékrend állandó szembesítése jellemzi, határozott állásfoglalással az új eszmények mellett. Kezdetben inkább elsősorban a pusztá bíráló hangjai erősek, s domináns törekvése a csipkelődés, a kinevettetés. Az 1790-es év nagy fellendülésének sodrában keletkezett két állatdialógus¹¹ kontrasztos szerkezetben állítja elénk a szembesítendő értékrendek egy-egy jellegzetes, az egészet reprezentáló vonását. A’ *Bagoly, és a’ Kótsagban* a kócsagtoll külsődlegességében egy kiürült, tartalmatlanná vált hősi póz szimbóluma, szemben a Poéta *Tempefőit* előlegező alakjának új típusú hazafiságával. Ezt az ellentétet keretezi a bagoly és a kócsag ironikus párbeszéde, melyben a bagoly értetlenkedése a nagy kócsagvadászatok okai körül humoros jelzése a jelenség tulajdonképpeni képtelenségének. A’ *Pillangó és a’ Méh* a dolgozó élet és az üres reprezentáció hagyományos ellentétét aktualizálja, elegendő talán csak az 1790-es országgyűlés nemességének életmódjára utalnunk, melyet megró már a másik dialógus végén is, s amely a korabeli újságcikkek állandó bírálatának is a tárgya,¹² vagy a *Tempefői* azon részére, ahol Tökkolopi elmondja egy napját, tartalmilag, formailag tökéletesen megismételve a *Pillangó* hasonló monológját: „az ember fel kél 9 órakor, 10-ig frizérozozák, 10kor a’ Táblára megy ha kell ’s ott van 1-ig 2-ig, ha nem kell pedig, visitákat tesz, 2-kor ebédel 5-ig, akkor sétálni, karesszirozni megy ’s egyéb a’ féle, mellyeket Ketek Nemtelenekül nevetnek; mit tud osztán az ember éjféli 1 és 2 óráig tsinálni [ti. ha nem kártyázik]? Látja Kend?” — „felkelek magamis puha ágyamból, és szememet kitörölöm lábaimmal. Elmegyek a’ Rozsák alá, ’s Rozsavizzel bé lotsolom magamat, innen a’ Liliomok, a’ Mákok, a’ Tulipántok közé repülök, és Katulyáikból ki rázván a’ finom

⁹ *A magyar nemzetnek szokásairul*. In *Bessenyei György válogatott művei*. Sajtó alá rendezte BÍRÓ Ferenc. Bp. 1987. 617; vö. BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Bp. 1976. 312.

¹⁰ *CS/ÖM.*, *Színművek* 1, Sajtó alá rendezte PUKÁNSZKYNÉ KADÁR Jolán, Bp. 1978. 81–82.

¹¹ Vö. erre nézve *CS/ÖM.*, *Szépprózai művek*. Sajtó alá rendezte DEBRECZENI Attila. Bp. 1990. 212–213, 224–226.

¹² Vö. *i.m.* 16, 223.

port bépuderezem magamat pompásan: Szarvaimat bőbitás fejemenn felberzesztem, a' Kútfőre futok, Szépségem felől tanátsot tőle kérni. Akkor ékességeimmel kevély lévén, régulára szedett repkedésekkel, enyelgő farbillegetésekkel felszállok a' levegőbe, sajnálván a' földreis hágni. Árúloom Kellemetességeimet a' Világnak [...] Így telnek el az én Napjaim egymásután alvász, evész, piperézés, játék, nyájasság, öröm és szerelem között; míg ti paraszt bogarak a' Vigasságnak legkissebb részét sem kóstolván, fáradság, tereh, és gondok között emészttitek a' ti Napjaitokat.”¹³ Legyen ez az egyezés szándékos, de akár öntudatlan is, mindenképpen beszédes az összecsengés. Az állatdialogusok után a két komikus eposz, *Az istenek osztozása* (1791) és a *Békaegérharc* (1792) folytatja a kíméletlen kritikai hangot. E művek travesztia voltakban elsősorban a vitézségre épülő nemesi erények porba rántására, kigúnyolására vállalkoznak. A *Békaegérharcban* azonban már fontos szerepet kapnak a műveletlenség, a kultúra elhanyagolása miatti csípős megjegyzések is, jelezvén a bírálókat közvetlen okát, vonatkoztatási pontját.¹⁴

A *Tempefői*, miközben mintegy sűrítetten tartalmazza a megelőző, most említett művek szemléletét, módszereit, s összefoglalóan jeleníti meg a két értékrend konfrontációját, egyúttal tágabb összefüggésrendszerbe is helyezi azt. Itt már ugyanis nem pusztán szembesül a két, egymást végső soron kizáró értékrend, hanem meg is méretnek a nagy cél, a nemzet felemelése szempontjából. A nemzet dicsőségének kivívása mindkét eszménytípusban központi jelentőségű elem, de tartalmilag már maga e cél is más-más jelentéssel bír, s ennek következtében a „kivívás” is alapvetően eltérő értékrendekre alapozható. A nemesség szélesebb rétegei önmagukat a nemzettel azonosítva a nemzeti nagyság letéteményeseként léptek fel, ősi, országmegtartó vitézi erényeikre hivatkozva. Ebben a gondolatrendszerben szükségképpen a hagyományörzős jelszavába burkolt változatlanúság jelentett középponti értéket, mely így az önhittén hirdetett magyar dicsőség alapzataként tűnt fel tudatukban. Épp ezért támadta legerősebben éppen e ponton a megrögzött gondolkodást már a nemesi felvilágosodás első nemzedéke is. Bessenyei így összegez a *Magyarságban*: „A régi módhoz ne ragaszkodjunk, mert ahhoz ragaszkodni annyit térszen, mint a tudatlanságot sóhajtani. Csak nekünk is jobb lesz hát a nagy világ után menni. Legyen új tanulás módja, fogadjuk el. Nem szűkség minden újítót megvetni; mert nem minden újság rossz köztünk, mivel igen sok veszedelmes és tudatlan óságok is vannak e világban.”¹⁵ E nyomon haladva az 1780-as évek második felvilágosult nemzedéke már egészen új tartalmat szabott a nemzeti dicsőségnek. Noha a „dicsőség”, a „kivívás” és a többi hasonló fogalom még a hagyományos nemesi eszményekhez való kapcsolódásra utal, tartalmukban merőben mást, többet hirdetnek: a fejlett nyugati nemzetekhez való felzárkózást a tudás, a műveltség elterjesztésének útján, gyakorlatilag túllépve így a hagyományos nemzetfogalom kizáró jellegén is.¹⁶

Csokonai számára is ezt jelenti a nemzeti nagyság eléréséért való harc. Mikor *Tempefői II.* felvonás végi monológiájában, ahol először hangzik el a nevezetes szállóige, a nemzeti dicsőséget emlegeti, tulajdonképpen arra utal, amit nem sokkal korábban, *Betriebgerrel* beszélgetve (*II. felv. 2. jel.*) így fogalmazott meg: „Meg vallom, szánom

¹³ *I.m.* 18, ill. *CS/ÖM., Színművek* 1. i.m. 62. Véleményünk szerint Csokonai e korszakában (1793-ig) a pillangó-lét, mint a szépség jelképe, nem jellemző igazán a költő gondolkodására (vö. SZAUDER József, *Politikum és mulattatás a tárgyias műnemben*. In *Uő, Az éj és a csillagok*. Bp. 1980. 134-137., és BIRÓ Ferenc, *Csokonai programja*. ItK 1989: 356).

¹⁴ Ezért tartjuk *végső* konklúzióiban túlzottaknak SZILÁGYI Ferenc következtetéseit, melyekkel programosnak és alapvetően politikai érdekűnek minősíti e műveket (*Csokonai allegorikus országgyűlési szatírája: Az istenek osztozása és Csokonai „Elveszett alkotmány”-a: a Békaegérharc*. In *i.m.* 391-413, 414-475).

¹⁵ BESSENYEI, *i. m.* 593.

¹⁶ BIRÓ Ferenc, *Nemzet, nyelv, irodalom*. ItK 1984. 572-574.

Nemzetemet, a' ki illy mélyen hortyog a' megrögzött parasztság álmában, hogy akkor sem nyitja fel szemeit belőle, mikor az idegenek álltal körülré lobbantott fény eleven színekkel ki nyilatkoztatja a' Szégyennek és Ditsőségnék határait. Ha Ollykor a' bárdolatlanság meg hasogatott szőnyegén ki kukutnál is a' Nemesebb Politurára, önnön maga vét kettős fedelet pislogo szemeknek lomha héjjaira.”¹⁷ S hogy világos legyen, mit is ért „nemesebb Politurán”, mi is az, amit követendőnek tart, Éva s Rozália párbeszédében szinte szentenciózusan fogalmaz, mikor Évával a következőket mondhatja: „A' maga hitván Könyveit a' Magyar Világ alávalónak nevezi. Rá se néz, tsupa szemétnék tartja. A' fő rendektől fogva a' kapásig. Ki vévén egytet, kettőt az Urak közzül, a' kik a' külső Nemzetek[ne]k, Frantziák[na]k, Ánglusok[na]k szokásait éktelen parasztsággal meg vetik, 's ugyan azon parasztságnok miatt ts[ak] a' Könyvekkel v[al]o idő töltés[en] követik őket.”¹⁸ A bornirt hagyományörzésznel cseppet sem jobb tehát Csokonai szerint a külsődleges idegenmajmolás, a módi. Egyformán felszínesekek, csak látszatok, s ilyenformán nem lehet közük az új tartalommal elgondolt nemzeti felemelkedéshez. A változatlanúsággal a változás szükségességének szembeállítása, a vitézi erények behelyettesítése a tudományokkal a nemzet egésze szempontjából ugyanazt jelenti, mint az individuuum esetében a szerzett érdemre alapozott érvényesülés. A tudás az a pont, ahol e momentumok szervesen összekapcsolódnak, egészen új értékmodellt sejtetve, olyat, amely már a kizáró jellegű nemesi nemzetfogalom meghaladását tételezi fel.

3. A hagyomány mint érték

Mindazonáltal a hagyományos értékrend vonzása még igen erős Csokonai gondolkodásában. Rámutattunk már, hogy mikor a *Tempefőiben* a nemzet dicsőségének kivívása szempontjából méretnek meg az eszmények, jól érzékelhetően jelen vannak a nemesi szemlélet elemek. De nemcsak e ponton! Mikor Tempefői gróf Fegyvernekihez fordul az annak őseről írott munkája kiadása végett, kétségtelenül az a célzat, hogy bebizonyítsa, még a jószívű gróf sem segít, mert ő „a' Tudományoknak nem embere”.¹⁹ De mindeközben tulajdonképpen nem másról beszélnek, mint Tempefői egyik, az ősi dicsőséget, a harci erényeket magasztaló költeményéről. Hogy Tempefői tudatosan „ezt az arcát fordítja” Fegyverneki felé? Meglehet; de van ilyen arca is!²⁰ Hiszen nemcsak a Fegyvernekiel való jelenetben beszél teljesen természetesen, megkérdőjelezetlen kiindulási alapként az ősi dicsőségről, a nemesi erényekről, de később is: a következő jelenetben Rozáliával, s Muzsaival is a III. felvonás IV. jelenetében.²¹ Csokonai-Tempefői gondolatvilágában benne volt ez is, s nemcsak mint amit megtagadni kell. A nemesség értékrendjében központi szerepet játszó harci erényeket a költő, úgy véljük, nem eleve és általában ítélte el, s tartotta megváltoztatandónak 1795 előtt sem, hanem akkor és ott, mivel már nem voltak alkalmasak, ill. nem azok voltak alkalmasak a nemzet felemelkedésének biztosítására. A korszerűtlenné válás, a kiüresedés felismerése nem jelent egyben teljes megtagadást: bár aktuálisan rendkívüli élességgel kritizálja a vitézi eszményt, szemléletében mindazonáltal lappangva jelen van. Elsősorban hagyományként, s mint ilyen, szinte öntudatlanul, a diszkontinuitás minden hangsúlyozása ellenére is beépül az új értékrend talapatába. Meglepőbbnek látszik azonban az, hogy bizonyos körülmények hatására nemcsak az ősi dicsőség visszényeként kap hangot a nemesi virtus, hanem mint élő érték is, mely pozitíve képes működni. Szinte mindig valamiféle

¹⁷ CS/ÖM., *Száművekek* 1, i.m. 33.

¹⁸ I.m. 29.

¹⁹ I.m. 47.

²⁰ Ezért tér el némileg értelmezésünk a SZAUDER Józsefétől, i.m. 231.

²¹ Vö. i.m. 46–49 és 56–60.

fenyegedtség árnyékában tűnik ez elő, mintegy a védekezési mechanizmus eszmei talpzata. Tempefői például a börtönnel fenyegető Betriegerrel vitázva (IV. felv. 2. jel.) a „magyar nemesi jusra” hivatkozik, s megvetően szól a „hólmi alacsony lelkű Németekről”²². 1795-ben, az elnyomás, a nemzeti alávetettség érzése ragadtatja kurucos függetlenségi hagyományokat felújító németellenes érzelemkítőre *A borítal mellett*, s különösen az *Ó, szegény országunk* című versekben: „Vagy mért ki nem állasz! / Mért nem ontasz vért? — / Bosszút mért nem állasz, / Scythia, magadért? / A jármot szabad testedre / Tették, s mégis élsz? / És vitéz létedre / A haláltól félsz?” Amikor pedig 1796–97-ben a franciák ellen kel ki esetenként nem kevésbé élesen, hasonló érzelmi-gondolati mechanizmus működésére figyelhetünk fel a megváltozott helyzet körülményeihez alkalmazkodva.

Csokonai ugyanis, művei tanúsága szerint, kétségtelenül osztozott a felvilágosult nemesség többségének korabeli helyzetértékelésében: 1795 eseményei világossá tették, hogy a reformok nem valósíthatók meg a lengyel mintájú, önálló nemesi köztársaság útján. Ugyanakkor azonban a hagyományos oppozíciós-kompromisszumos politizálás eszközei, módjai továbbra is járható utat kínáltak, hiszen a felvilágosult nemességhez igazából (a hivatalból való elmozdításon kívül) még a megtorlásokor sem tudott hozzányúlni az udvar, s már 1796-ban rákényszerült arra is, hogy országgyűlést hívjon össze a francia-háború miatt. Az udvarral kötött kompromisszum, melyben a felvilágosult nemesség bizonyos engedményeket, reformokat is ki akart csikarni (sikertelenül), egyben a franciákkal való szembefordulást is jelentette, azok nagyságának, fejlődésének minden elismerése mellett is. Ez azonban annál is könnyebb volt, mivel a franciák nyilvánvaló hódító törekvései a részleges nemzeti függetlenséget, ill. annak élő fikcióját látszóttak veszélyeztetni.²³ Csokonai tehát ebben a helyzetben, ill. a helyzet eme értékelésének szellemében szól előként a nemesség nemzetfenntartó harci erényeiről 1796–97-ben. 1795-ig az udvarral („a némettel”) szembeszállva apellált erre, most, a birodalmi kereteken belül, a francia veszély miatt fordul ehhez az eszményhez. Mindkét esetben közös a fenyegettség érzése, a védekezés alapállása, s az ellenszerű felhasznált mozgósító eszme: az ősi harci erények. Minthogy a modernizálódó értékrend és nemzettudat épp ezekkel szemben fejlődött, hiányzott belőle az erőszakesszme (még új formájában is), így szükségszerű volt, hogy a költő is a hagyományként egyébként elfogadott nemesi kötődésű virtusfogalmat tegye élővé, hatóerővé.²⁴

Felvetődhet persze, hogy nem mond-e ellent a fentieknek az 1794-ben, *A szarvas* című állatdialógusban megjelenő gondolat a forradalmi erőszak szükségességéről („valamint sok vérral veszett el a közszabadság, sok vér kell a visszaserzésre”). Csokonai azon kevés műve közül való ez, amely közvetlen politikai érdeklődés, nem feledve persze így sem azt a mégis meglévő közvetettséget, amit a szépirodalmi jelleg jelent. A Martinovics-szervezkedés idején készült dialógus igen radikális nézeteket fejt ki, s több helyütt a *Szabadság és Egyenlőség Társaság* kitéjének megfogalmazásaival mutat rokonságot.²⁵ Hasonló azonban ehhez abban is, hogy elsősorban kritikai élű s eszményállító, így nem tekinthető direkt, operacionalizálható politikai programnak, mint amilyen például a másik káté volt. Csokonai nem is volt politikus alkat, annak ellenére sem, hogy bizonyos jelek jakobinus kapcsolatokat sejtetnek²⁶. Politikai állásfoglalása nem

²² I. m. 74.

²³ E problémákra nézve vö. főleg Poór János, *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Bp. 1988., és KULIN Ferenc, *Nemzet és egyén, Nemzet-eszme és nacionalizmus*. In Uő, *Közéletések a reformkorhoz*. Bp. 1986. 335–358, 359–389.

²⁴ Vö. KULIN F., *A XVIII. századi... , i. m.* 262–264.

²⁵ Vö. Cs/ÖM., *Szépprózai művek, i. m.* 373–375.

²⁶ E kapcsolatok összefoglalását l. SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai kapcsolatai a magyar jakobinus mozgalommal*. It 1973. 819–847.

centruma, csak következménye gondolatvilágának: logikus következmény, de átmeneti jellegű, s ráadásul bizonyos ellentmondások is feszítik. Logikus, mert radikálisak korabeli gondolkodásának centrális elemei (a hazai műveltségi állapotokat, a közönséget, ill. a hagyományos nemesi értékrendet illető kritikája, valamint az ezekkel szembeszegezett, kialakulóban lévő modern polgári jellegű értékrend). Ezekhez tehát szervesen kapcsolódik a kíméletlen társadalomkritika és politikai eszményállítás, s tulajdonképpen — radikalizmusát tekintve — a megoldás módjaként vállalt erőszak is. De már belső ellentmondásra lelünk, ha e kijelentést a Csokonai leglényegének tekintett békés polgári életértékek viszonyában szemléljük: erőszakideológia vállalása ez, mégha nem is a hagyományos eszmények mentén, hanem éppen az új értékrend jegyében. Csokonai a mű írásakor valószínűleg — feloldódva a történelmi pillanat nyújtotta reményben — nem is érzékelté ezt az ellentmondást, inkább a másik oldalon adódó következeteséget az eszmények maradéktalan és haladék nélküli megvalósításában. De nyilván nem véletlen, hogy a költő egész pályáján ez az egyetlen nyoma a forradalmi erőszak vállalásának: alkatával, munkásságának lényegével ez nem volt egyeztethető program-szerűen. Az erőszak mint offenzív magatartás beilleszthetetlen a békeség nyújtotta új életértékek világába. Az erőszak nem lehet a nemzeti nagyság kivívásának a módja, csak a nemzet megvédéséé, Csokonai gondolatvilágában. S ez az a pont, mely a költő e belső ellentmondásának a forrásához vezet, ahhoz, amiért az eszményeitől idegen módszert ideiglenesen, de vállalni tudta. A forradalmi erőszak ugyanis nemcsak az új értékek megvalósítását szolgálta volna, de — ennek alárendelten — a nemzeti függetlenség kivívását is, hiszen a haladást éppen az udvar, „a németek” ellenében kellett képviselni. E gondolatelem könnyen értékelődhetett defenzív magatartásként, az elnyomó idegen hatalom elleni jogos fellépésként, védekezésé. Ez pedig lényegi eleme a hagyományos nemesi értékrendnek, így e ponton a kétféle erőszakideológia eszménye, argumentációja összefonódik.²⁷ Annál is inkább szükségszerű ez, hiszen — mint említettük — a nemzeti, függetlenségi hagyomány természetszerűleg nemesi kötöttségű, s maga a mozgósítani szándékozott bázis is a nemesség, annak felvilágosult csoportjai. Csokonai tehát végül is minden radikalizmusa ellenére sem szakadt, nem szakadhatott, s nem is akart elszakadni a — tulajdonképpen rendi hagyomány kötötte — nemzeti törekvésektől. 1796–98-ban így nem visszalépett ehhez a hagyományhoz, hanem éppen ezt folytatta.

4. Csokonai nemzettudata

A költő nemzettudata kettős kötőssé tehát: meghatározó elem benne a polgárosító értékrend, a modern nemzettudat felé vezető fejlődés előmozdításának szándéka, de ez valamilyen módon mindvégig összefonódik a hagyományos nemesi eszményekkel.²⁸ S tulajdonképpen ez a természetes, hiszen egy új típusú nemzetfogalom kialakulásának időszakában vagyunk. S minthogy a kialakulás egyben átalakulás is, nem hagyható figyelmen kívül az előző tudati állapot sem, sőt, a fejlődés értékeléséhez ez az egyik alap-meghatározás. Az átalakulás továbbá nem egycsapásra, varázsütemszerűen megy végbe, ezért tartósan számolni kell a régi és új gondolatlemek, értékmoozzanatok együttélésével, ezek szimbiózisának egyedi variánsaival. A XVIII. század végén (1795-ig) több típusos változata is kialakult a modernizálódó nemzettudatnak, úgymint a továbbélő

²⁷ Ezért nem tartjuk teljesen pontosnak KULIN Ferenc interpretációját Csokonai vonatkozásában (*A XVIII. századi... , i.m. 237–242.*), inkább a későbbi fejtegetések (pl. Petőfiről) látszanak érvényesnek ez esetben is.

²⁸ A nemzettudat problémakörének értékelésekor elsősorban KULIN Ferenc és Bfró Ferenc idézett tanulmányait, POÓR János kismonográfiáját és SZÜCS Jenő tanulmánykötetét (*Nemzet és történelem. Bp. 1974*) használtuk.

rendi nacionalizmus etnikai, ill. nyelvi elemekkel feltöltődő korszerűbb alakjai, a feudális nacionalizmus,²⁹ valamint a már bizonyos vonatkozásokban önkéntelenül is az egységes nemzetfogalom felé mutató eszmekör, melyet akár kulturális nacionalizmusnak is nevezhetnénk; továbbá az alapvetően modern értékek mentén körvonalazódó egységesítő nemzetkonceptió. Ez utóbbi, a legkorszerűbb, éppen azé a literátor értelmiségé volt, melybe Csokonai is tartozott. Minthogy azonban ez a szűk értelmiségi réteg szorosan kötődött a felvilágosult nemesség ugyancsak nem túl nagy csoportjához, (részben innen vált ki), természetes, hogy gondolkodásuk, minden lényegi eltérés ellenére is, több ponton hasonló a modernizálódó nemesi eszmevilághoz. E hasonlóság persze nem pusztán és nem elsősorban tudatos idomulás, vagy öntudatlan befolyásoltság, sokkal inkább genetikusan jellegű: a literátor értelmiségiek is a korabeli (bomlóban lévő) feudális „világnak a szülöttei voltak s számukra ez a világ volt a természetes közeg”.³⁰

Csokonai nemzettudatának tehát nem annyira az ellentmondásai tűnhetnek meglepőeknek, hanem éppen az a következetesség, amellyel pályája minden fordulata közben is ragaszkodott korán kialakult (részben készen kapott) orientáló értékeihez, melyek már a modern citoyent körvonalazzák. 1795 előtt a hagyomány kötöttségeit szinte elfedi a majdhogynem kihívó kritikában és eszményállításban megjelenő polgárosult értékrend és szemlélet. 1796–98-ban azonban éppen megfordulni látszik a helyzet: az addig háttérben lévő, vagy éppen a modern törekvések érdekében mozgósított hagyományos nemesi eszmények mintha alárendelt szerepbe kényszerítenék az addig vezérlő értékeket. Pedig nem erről van szó, nem ártértékelésről, hanem „csak” arról a felismerésről, hogy akkor és ott nem elegendő az értékrendek szembeállítás, s nem is a legcélravezetőbb gyakorlatilag sem, sokkal inkább a szerves átnövesztés, a nemesi eszmevilág, a gondolkodás „belülről való polgárosítása” a járható út. Korábban közvetlenül megjelenített polgárosult eszményei így csak áttételesen, tehát mintegy alárendelt szerepben tűnhetnek fel.

1796–98, de tágabb értelemben egészen az 1801-ig terjedő időszak azonban összességében csak a felismerésnek az érlelődését, s kifejlődését hozza meg. Ebben az aktív közéleti szerepvállalás jegyében és reményében zajló időszakban a két ízlésselvet és értékrendet csak egymás mellett, külön-külön tudja megjeleníteni, a kettő egyeztetése így elvi törekvés marad. A gondolat megfogalmazása persze önmagában is jelentős lépés, hiszen váltani kell a korábbi, alapjában diszkontinuitásra épülő szemlélethez képest, (még ha ez valójában nem is volt teljesen diszkontinuuus). Az alkalmi költemények, amelyekre Csokonai éppen e programos gondolatának a megvalósítását bízta, az „alattomos szemrehányások” és a hősi eszménnyel való direkt, néha túlbuzgó azonosságvállalás kettősségében rekednek. S ez törvényszerű is: a heroikus nemesi eszmények beépülhetnek egy modernizálódó világkép talapzatába, s alrendszerként még aktivizálódhatnak is (lásd Csokonait 1795 előtt), de átnövesztésüket éppen a megváltoztatandó értékrend közvetlen és erőteljes hirdetésével összekötve megpróbálni — reménytelen vállalkozás. Annál is inkább az, mert így ráadásul egy erőteljesen aktuálpolitikai kötöttségű momentum kerül a középpontba, noha Csokonai gondolkodása alapvetően ekkor sem a politika logikája szerint működik. Az alkalmi költemények képviselte ízlésselv és értékrend megvalósulásában így külsődleges, bármennyire is szemléletének létező elemeire épül. A direkt közösségvállalás lényegében az egyéni hangot helyettesíti, azt az utat, mely a két elv, eszmény közelítéséből, valamint új minőséggé kovácsolásából alakulhatna ki. A bornírt franciaellenesség, a politikai felhangok túlzottan erősre hangszerelése tehát nem pusztán egyszerű taktikai lépés, nem is csak egy valójában létező szemléleti

²⁹ E fogalmat KOSÁRY Domokos honosította meg (*Napoleon és Magyarország*. Bp. 1977.), itt azonban ettől némileg eltérő, szűkebb értelemben használjuk.

³⁰ BÍRÓ F., *Nemzet...*, i.m. 573.

kettősség megjelenése, hanem — ezekkel együtt — a meghirdetett új törekvések gyakorlati megvalósítására tett kísérletének túlbujánzó kinövése. De maga a kísérlet sem vezetett eredményre. Nem véletlen, hogy a későbbiekben, egyre jobban ráelve az irodalmi gyakorlatban követendő útra, s persze egyre inkább belátva a közönség hiányát, lényegileg kivész a nemesi hagyománnyal való ilyen típusú azonosságvállalás (az egy *Az igazság diadalma*t kivéve), alkalmi költeményei jobbára a hagyományos udvarló költészet konvencióit követik. Útkeresését mutatja az is, hogy ekkoriban a hazafias buzdításhoz nemegyszer idegen mintát vesz elő, pl. lefordította Horatius három ódáját, köztük a Berzsenyi által is követett *A római néphez* címűt, s prózai átiratot készít, nyilván a későbbi felhasználás szándékával, Horváth János inszurrekciót ünneplő verséből, mely a költő által is csodált Kinizsi Pált idézi.³¹

Az új irány keresése világosan kivehető tehát a költőnek ebben az igen aktív néhány esztendejében, melyek legfontosabb jegyét a szemléletváltás szükségességének belátásában, az átértékelés megindításában fedezhetjük fel. E helyzet magas színvonalú megfogalmazása a *Marosvásárhelyi gondolatok*, mely éppen csak a változtatás irányát jelezheti, s magát a buzdító hevületet. Igazán jelentős mű ebben a korban kevés születik, s azok sem az itt jelzett új tájékozódási irány termékei. Ahhoz azonban, hogy irodalmi szemléletében és költészeti gyakorlatában is utat törhessenek maguknak az új felismerések, elsőként e változás végbemenetelére volt szükség.

II. Irodalmi program és költészet

1. Az irodalom nemzeti keretei 1795 előtt

Csokonai igazából nem tudta megvalósítani költészetében törekvését, mely korábbi ízlésirányának tipikusan nemzeti karakterfívé gyűrására irányult, indító értékrendje, polgárosult ízlésszintje mellett. Ígéretes kísérletei, tervei voltak, de a szintézis nem jött létre. Költészete igazi kiteljesedését eddigi irányának letisztulása, filozofikussá dússulása jelenti. A nemzeti költészet létrehozásának szándéka inkább irodalmi-kulturális program kialakulásához vezetett. 1795 előtt meghatározó jelentőségű volt újszerű költészete, mely mögött a Kármánéhoz hasonló elvi álláspont volt jelen, igaz, csak látenszen, mert nem állt össze programmá. 1795 után a helyzet kicsit mintha fordított lenne: az elvek összefüggő gondolatrendszerre szerveződnek, mégha nem is egy műben vannak összefoglalóan kifejtve, míg az ebből kinöveszteni szándékozott költészet csak a tervek, kísérletek szintjéig jut a megvalósulásban.

Csokonai 1795 előtt a nemzeti és egyéni felemelkedés alapjául gyökeresen új értékrendet hirdet meg, kihívó polémiaival. Ennek vonatkoztatási pontja a tudás, a tudomány. A tudomány azonban, mint az 1780-as évek felvilágosult irodalmárai számára általában, Csokonai gondolkodásában is elsősorban a nyelvet és az irodalmat jelentette. Illetve Csokonai esetében elsősorban az irodalmat, mert nála nem figyelhető meg a magyar nyelvnek az a kitüntetett szerepe, amely azt mintegy a „nemzet létének jeleként” mutatta fel, a fenyegető nemzethalál árnyékában.³² Egyáltalán, Csokonai munkáiban 1796-ig egyszer sem fordul elő a korban egyébként oly elterjedt nemzethalál-képzet, így a nyelvi probléma nem is illeszkedhet ilyen összefüggésbe; leginkább csak a nyugati minták követése szempontjából lesz fontos, az irodalom terepeként, anyagaként. Az irodalom tehát e vonatkozásban mintegy magába szívja a nyelvi problematikát, s mint ilyen azonosítódik a tudománnyal. Merthogy Csokonai az irodalmat, akárcsak pályá-

³¹ Cs/ÖM., *Szépprózai művek*, i.m. 180–187, 197.

³² BÍRÓ F., *Nemzet...*, i.m. 562, 571. Esetlegesen e korai korszakához köthető *A magyar nyelv feléledése* című írása is, bár néhány utalása alapján a későbbi keltezés valószínűbb.

ján mindig, most is széptudományként értelmezi.³³ Elvi álláspontja tehát jellegzetesen a klasszicista doktrínát követi. A gyakorlatban azonban mégis e keretek széttöredezésére figyelhetünk fel. A nyugati, elsősorban olasz minták alapján magáévá tett ízléselv olyannyira előtérbe állította a gyönyörködtetést, a nyelv zenei és képi elemeit, hogy az már az irodalom önelvűsége, a szépség autonómiája felé vezető tényleges elmozdulásként értelmezhető. Ez a jellegzetesség leginkább Kazinczy törekvéseivel rokonítja, nyilván nem véletlen, hogy személyesen is őhozzá igyekezett leginkább kapcsolódní.

Nem jelenik meg viszont Csokonainál az a korban oly általános, s Kazinczyt is jellemző vonás, hogy a nyugati nemzetek mintaként való állításából közvetlen irodalmi fordítás-programot vezetnek le.³⁴ Csokonai maga sokat fordít, s ez az egyik alapvető érlelő stúdiuma, de a fordítások ilyen értelmezése távol áll tőle. Nem hirdeti ugyan az eredeti művek elsődlegességét sem ekkor még, de törekvései végül is ez irányba mutatnak. E tény rögzítése márcsak azért is fontos, mert így világosan látszik, hogy Csokonai és Kármán eredetiség-programja párhuzamosan formálódott, ami természetesen nem jelenti azt, hogy Kármánnak, minthogy elvileg ő fogalmazta meg s tette közzé ezt először, ne lett volna hatása később Csokonai irányának tudatosodására. Több más lényeges ponton is hasonló egyébként a két fiatal író gondolkodása, gondoljunk csak a nyelv, s ebből kifolyólag a nyelvészkedés megítélésére, vagy a nemzet felemelésének szándékára, s az ebből fakadó kíméletlen bírálatra (a literatura nem lehet pusztá hazafias tett, amely felmentést ad a színvonalbeli követelmények alól stb.). E hasonlóságok strukturálisak, s lényeges eltéréseket mutatnak a Batsányi-Kazinczy-nemzedék gondolkodásához képest. Az eltérések (ez esetben is) onnan adódnak, hogy egy már elért helyzet, egy kész eszmeállapot a kiindulópont: kötődnek ugyan az elődnek, példának tekintett kortársakhoz, de tovább is fejlesztik kezdeményezésüket, továbbgondolják gondolataikat.

Csokonai és Kármán között ekkor azonban létezik az az igen lényeges eltérés, hogy míg Kármán teoretikusan programba foglalja törekvéseit, addig Csokonai nem is törekszik programalkotásra. Gondolkodásában lényegében együttállnak a Kármánéhoz hasonlatos program elemei, de ezek végül is nem kapcsolódnak össze tudatos egésszé: nála csak a mindebből következő bírálat, ill. eszménykonfrontáció kerül középpontba, valamint az új utakat törő irodalmi gyakorlat. E két elem közel egyforma súlyal Csokonai első korszakában éppen a *Tempeső*ben van együtt. Ezt követően az új típusú irodalmiság veszi át a vezérszólamot az addig domináns művelődéskritikától. Az útkeresés évei után a magáénak érzett új ízléselv kibontakozása mintegy magába olvasztja, s implicitté teszi az addigi direkten bíráló hangot, ill. majd filozófikus szintre emeli azt költészetének eme új alapokon kivirágzó ága nagy felvilágosult verseiben. A nemzet felemelkedésének eszményét, irodalmi programját tehát Csokonai éppen nem a hazafias tematika követésével véli szolgálhatónak, hanem inkább az általános emberi érdekű (s így primér jelenséggént úgymond „nemzetietlen”) boldogságfilozófiáját hirdető pásztorlköltészet idilli világával.

2. A „nemzeti character” elvont programja

A nemzet felemelkedésének programja 1796–98-ban, ha lehet, a korábbiaknál is fontosabb gondolata Csokonainak, amit a gyakorlatban közvetlenül is igyekszik szolgálni költészetével; mint arra már utaltunk, nem túl nagy sikerrel. Az alkalmi versek jelentette tévút azonban erősen aktuálpolitikai kötöttségű is, s korántsem meríti ki törek-

³³ E kérdésekről I. SZAUDER József, *Csokonai poétikájához*, i.m. 339–367.

³⁴ Vö. pl. A' fordításról. In *Batsányi János összes művei* II. Sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső – TARNAI Andor, Bp. 1960. 101.

véseinek teljes körét. Alaptörékvei ugyanis elsősorban irodalmi, kulturális érdekek, s a helyzet alakulásával ismét ezek kapják a fő hangsúlyt. Az 1797 őszi campoformíói békekötés nagy reményeket keltett a költőben, (hogy jogosan vagy alaptalanul, e szempontból mindegy); s ekkor a Lilla-szerelem ígéréssel az egyéni boldogság perspektívája is élő volt még. Az irodalmárként és egzisztenciálisan is helyét kereső költő legjobb formáját akarja mutatni, s így távlatosan, a nemzeti költészet egészébe ágyazva fogalmazza meg törekvéseit. A *Marosvásárhelyi gondolatok* költői összegzése mellett az Orczy—Koháry-levél (1797. nov. 8.) fejt ki tétélesen elgondolásait, melyeket majd rövidebben a Széchényi Ferenchez szóló 1798. jan. 23-i levélben ismét meg.

Az Orczy—Koháry-levél tulajdonképpen egy pársoros kísérőszöveggel ellátott „Ajánló levél és előbeszéd”, tehát műfajilag sem egyszerűen magánlevél, hanem vállaltan programírás. A bevezető két bekezdés tiszteletkörei után négy bekezdés során a hazai kulturális közállapotok, a nyelv, az irodalom sanyarú helyzetét részletezi: az első és a harmadik visszautal az 1790 körüli idők fellendülésére, a második és negyedik pedig a pusztulás képeit és a nemzethalál fenyegetését vetíti elő. A nemzethalál-vízió jelentette érzelmi mélypontra időzítette aztán az ötödik bekezdés retorikus fordulatát, mely a „nagyilekfi magyar nemzet” dicséretével és buzdításával a reményt is megalapozottá nemesíti. A következő két bekezdés, mint tétel és bizonyítás, a literatura fontosságát, helyét és szerepét járja körül. A záró rész pedig saját igyekezetére irányítja a figyelmet, gondosan beágyazva eddigi logikájába, így kérve támogatást, mecénási jóindulatot munkái kiadásához. E levél tehát mint retorikus, oratori teljesítmény is figyelemre méltó. Nem kevésbé az gondolati tágassága, igényessége miatt sem, valamint azért, mert világosan mutatja szemléletének folytonosságát 1795 előtti eszményeivel, de rávilágít bizonyos új hangsúlyokra is.

Teljes mértékben vállalja az évtized elejének fellendülését, amit elsősorban II. József (s Lipót) nevéhez köt, mint azt egy korábbi, hasonló szellemű levelében meg is fogalmazza egyértelműen: „A II. József uralkodásának vége felé ugyan felserkentek hazánkban néhány szebb lelkek által az ő mély álmokból a tudományok; de úgy látszik, ismét valami titkos erő őket megópiumozta. A II. Leopold rövid országlása alatt az arany idő nemzeti literatúránkra nézve bé is állott, el is múlt.” (Ismeretlenek, 1796.) E gondolatot részletezi itt és a Széchényi Ferenchez szóló levélben. A folytonosságra utal az is, hogy a mérce a fejlettebb nyugati nemzetek szintje, azok utolérése a cél („Utánok iramodunk a nyugoti nemzeteknek”). De már hangsúlyváltozást jelez e központi gondolat kifejtett argumentációja. Korábban még csak a mintakövetéshez a korban általánosan kapcsolt fordítás-program hiánya tűnhetett fel, meg az, hogy egyéni költői gyakorlata a klasszicista jelleget le nem vetkeve ugyan, de az eredetiség-elv felé mutatott. Most már éppen az eredetiség-koncepció látszik a középpontban lenni, igaz, elsősorban a nemzeti eredetiség követelményének a dominanciájával. A Csokonai által itt először használt „nemzeti character” fogalma tulajdonképpen ennek színónímája. E fogalom tartalmilag nincs pontosan kifejtve, viszont jellege, eszmei talapzata világosan látszik abból a gondolatkörből, amelynek középpontjába állítottott.

Egyik alapvető meghatározása ebből kifolyólag a magyarság helyének definíciója a nemzetek sorában. E szerint „édes hazánk” „Európának ezen napkeleti részén” helyezkedik el, de „minden adományival bővölködik a természetnek” sőt, „minden jobb terem nálunk, mint akárhol”. Nyilvánvaló ez esetben a klímaelméleti alapozás. A korban oly igen elterjedt nézet a földrajzi tényezők népekre, a kormányzás módjaira gyakorolt hatását hangsúlyozza. Csokonait ebből igazán csak a népek természetes hajlandóságainak, jellegzetességeinek a meghatározottsága érdekli, s ez is csak az égővek kijelölte igen általános keretekben. (Gondolkodása e tekintetben nem mutat változást.

1795-ben éppúgy utal a klíma meghatározó szerepére, mint 1803-ban,³⁵ s ugyanígy jellemzi a déli, északi, vagy keleti népeket földrajzi jegyzeteiben, a *Marosvásárhelyi gondolatokban* és a *Halotti versekben*.) Az a lényeges számára, csakúgy mint Kármánnak, hogy nem eleve az égövi jellegzetességek okozzák elmaradottságunkat, sőt, a mérsékelt év, s azon belül Magyarország éppen hogy kiválóan alkalmas a pallérozódásra. Ez az a gondolkör, amelyre a *Marosvásárhelyi gondolatok* egyik filozofikus meditációja épül; ennek eleje szentenciózus tömörséggel rögzíti a magyarság határhelyzetét: „Múzsák! most oly helyen elmélkedem, amely / A világ abroszán legkritikusabb hely, / Melly a csfnos nyúgat s a durva kelet közt, / A hatalmas éjszak s tehetetlen dél közt / Középpontban lévén, tisztán kimutatja, / Millyen még az ember s földünk ábrázatja. / Itt van a legvégső óltára Pallásnak, / Az emberiségnek, a csfnosodásnak”. A Csokonaitól a későbbiekben is mindig hangoztatott napkeleti jelleg tehát az elmaradottság tényét és a felzárkózás potenciális lehetőségét (és szükségességét) együttesen hivatott érzékelteni. Mert amikor azt mondja, hogy „édes hazánk minden adományival bővölködik a természetnek”, „minden jobb terem nálunk, mint akárhol” akkor nem azt a következtetést vonja le, hogy megelégedhetünk magunkkal, felesleges a változtatás, különösen az idegen dolgok behozatala, hanem azt: „Csak szorgalom híjjával vagyunk!”, vagy nem sokkal lentebb: „Kezünkben van minden jó eszköz, csak éljünk véle”. Ezzel az álláspontjával Kármánhoz hasonlóan és Kölcseyt előlegezve alternatívát kínál az irodalom és kultúra későbbi fejlődésében meghatározóvá vált dichotomikus kettősségnek, melyben a haladás a nemzeti hagyományt, a napkeleti jelleget kisajátító, elzárkózó konzervativizmussal — ideiglenesen — egyoldalú mintakövetést szegezett szembe.

A „nemzeti character” másik, sokkal szembetűnőbb definiálása a nyelv által történik meg. „Minden nemzeti characterünk, s mindaz, ami a magyart teszi, enyészőfélben vagy, és maga után húzza hanyatló nemzetünket. Alig menekedett ki gyámoltalan szegény nyelvünk a szomszéd német nyelvnek igája alól; azonnal amaz ellenkező fátum felhozta a deák nyelvnek skeletontját olaszországi sirjának fenekéről, s kiragadván bennünket édesanyánknak kebeléből, e holt idegennek porrá váló lábait kezdte vélnk csókolgatni. S mi mindég oly boldogtalan ízlésűek vagyunk, hogy mindenben, még a nyelvben is, jobban kedveljük az itthoninál a külföldieket”. Fellelhető e gondolatmenetben a kor (állam)nyelvi harcainak a lenyomata, mikor a német és a latin ellenében szól a magyarról, s kitapinthatóan jelen van az a nyelvi-nyelvészeti álláspont is, összefüggésben a fejlődés útjáról fentebb részletezett nézetekkel, mely szerint a magyar megújításában — keleti típusú nyelv lévén — nem követhető idegen modell („nyelvünk nem enged más nemzetekének”). A leglényegesebb mozzanat azonban, úgy véljük, a „nyelvében él a nemzet” gondolatának, s ennek kapcsán a nemzethalál-víziónak a fenyegető jelenléte, mint ahogy azt lentebb részletesen ki is fejti: „de én tartok tőle, hogy, ha ügyefogyott nyelvünket (melly Ázsiából kibujdosván, atya, anya, vér és rokonság nélkül, és mintegy Melchisédeknek rendi szerént lakik itten Európába) ennyire vesztibe hagyjuk; nem vetek néki száz esztendő, hogy ennek a sokféle nemzetnek zavarékjában olyan sorsra fog jutni, mint ezelőtt nem sokkal a kúnoknak ősi nyelvek; és Gyöngyösi Istvánunkról is úgy fog a jövő világ emlékezni, mint mi ma a gyözedelmes keltáknak Ossiánjáról —”. E gondolat, mely az 1780-as évek végére képződik meg, s nagy hullámokat ver a literátor értelmiség és a felvilágosult nemesség köreiben, Csokonainál először csak a már idézett 1796-os, ismeretlenhez szóló levélben vetődik fel, a továbbiakban azonban állandóan fel-feltűnik írásaiban. E nemzethalál-kép körül történetfilozófiai távlatba a *Marosvásárhelyi gondolatok* első meditációjában, mely — az *Újesztendei gondolatokhoz* hasonlóan — az emberi világot a változás-elmúlás örök hatalma alá vetve látatja.

³⁵ 1795: *Kollégiumi beszédtöredék*, 1803: *Dayka-bírálat*.

A „nemzeti character” és a nyelv illetén azonosítása, s így a nyelvkérdésnek az 1795 előttihez képest összehasonlíthatatlanul nagyobb súlya azonban ekkor még nem eredményezheti a tényleges nyelvészeti problematika megjelenését Csokonai munkásságában. A magyar nyelv ügye megmarad ideologikus szinten, ill. — csakúgy mint eddig — az irodalom nyersanyagaként szolgál. Mert ez az igazi kérdés a számára. Záró gondolatosa a „felségesebb tudományok”-hoz vezető első lépcsőfokként jellemzi a poézist, mely megédesíti az „oskolai leckéket”, s felkészít azok befogadására. „Poézison és szép tudományokon kell kezdenünk a munkát, ha valaha örömét akarjuk látni. Egy hadra termett nemzetnek erkölceit is addig meg nem szelédthetjük, míg gusztusát meg nem kezdjük édesíteni. Úgy bántak azzal minden más nemzetek, mellyek a felségesebb tudományokig felhatottanak.” De ezzel már ott is vagyunk a „belülről való polgárosítás” gondolatánál, mely ideologikus alaptörékvése Csokonainak e korban. Nyilván nem véletlen, hogy — összefoglalva a korábbi buzdító kitételeket („hérosi lelkek”, „tusakodjunk”, „nagylelkű magyar nemzet bajnoki nagyvolta” stb.) — gondolatmenete ide vezet, s hogy ezt ismétli meg a *Marosvásárhelyi gondolatokban* éppúgy („Vitéz lángotokat jobbra fordítsátok”), mint a Széchényi Ferenchez írott 1798. jan. 23-i levélben („hathatós a magyar ész s mikre nem termett ő a lovon és kardon kívül is”).

Ez azonban a logikának csak az egyik végpontja. Az aktuálisan szükségesnek mondott „édesítő poézis” éppen az, amit ő nyújtani tud eddigi költői világa legjavával. „De most olly fiatal lévén még, mint maga a magyar ízlés, csak gyenge poétai játézsókkal kedveskedem a közönségnek. Bátor bizodalommal tészem fel azt is a hazafűség szent oltárára; mert tudom, hogy jobb valamit, mint semmit sem.” Nem alkalmi költeményeit ajánlja tehát most kiadásra, hanem legsajátabb poétai világát, ezzel remél részt venni az ízlés, s vele együtt a tudat megújításának folyamatában. S ennek még az sem mond ellent, hogy fejet hajtva kijelenti: „Azt a munkát fogom világra bocsátani, amellyet Excellentiád parancsolni méltóztatik”. A választás a *Kézírásban lévő munkácskáimnak jegyzéke*³⁶ nevezetű lajstromon meghirdetett munkákra vonatkozott volna, amelyeket szintén egytől egyig vállalt: olasz, francia, német fordításaira, valamint eredeti munkáira.

Van azonban ezek mellett még két tétele is e jegyzéknek, melyek igen figyelemre méltóak. Az egyik tulajdonképpen az Orczy—Koháry-levél címe is lehetne: „Gondolatok a’ Hazánkbeli szép Literaturáról, annak régi és mostani állapotjáról, felhágásának és lebukásának okairól, úgy szintén azon útrakról és módokról, a’ mellyek által azt tsfnosabb és boldogabb állapotra lehetne vinni kevés költséggel is a’ mostani szomorú időkhöz képest. Ennek alkalmatosságával leíratattik egy Aestheticum Auditóriumnak ábrázatja, a’ véle való kised Bibliothecátskával, elő adódik az a’ sinór is, a’ melyet kelene tartani annak a’ Professornak a’ ki a’ Magyar Poesisra és Eloquentiára az ifjakat oktatná, de már nem classisi, hanem Académiai módon”.³⁷ Talán ehhez kapcsolódhat (bár 1801–1802 körül is aktuális, így akkorra is datálható) a *Historia heliconis...* kezdetű, latin nyelvű írás, amely valamiféle gyakorlati célzatú esztétikai és költészet-történeti vázlatnak, vagy inkább tervezetnek tűnik, középpontban a nemzeti poézis sajátosságaival.

A másik, talán még figyelemre méltóbb jegyzés a költő lajstromán a népdalok gyűjtésére vonatkozik: „Régibb és újabb Magyar Népbeli Dalok (: Volks-Lieder :) mellyeket más tsfnos Nemzeteknek példájára imitt amott írásból és hallomásból öszveszedvén, az elvesztéstől megmenteni kívánt Cs. V. M. — Van már ilyen mindenés nóta mint-

³⁶ A jegyzék feltehetően az Orczy—Koháry-levéllel együtt készült, de valószínűleg ezt sem küldte el ekkor (vö. *Cs/ÖM., Költemények I, i.m. 221–222*).

³⁷ *Uo.*

egy 300.”³⁸ Már maga az érdeklődés feltűnhet, egyrészt mert a *Tempesfőiben* még csak mint kuriózum jut szerephez a népi ihletés, Szuszmir meséjében, másrészt mert „a tsnos nemzeteknek példájára” kitétel tájékozódásának elvi jellegét (Herder) mutatja. A lejegyzett számok azonban eme érdeklődés intenzitására is rávilágítanak: az 1797 végi 300 darabhoz képest 1798 nyarán már 450 van feljegyezve.³⁹ Mindez még nem befolyásolja programja jellegét, későbbi fejlődése viszont e tények számbavételével jobban érthető.

Csokonai tehát 1796–98-ban az alkalmi versek mellett és után kialakít egy olyan irodalmi-kulturális programot, mely lényegében folytatja, összegzi korábbi törekvéseit a nemzeti felemelkedést illetően, ugyanakkor bizonyos hangsúlyváltást is mutat a „nemzeti character” fogalmának bevezetésével, viszonyrendszerének kibontásával. E program az, amely végső soron magára vállalja a nemzettudat, a hagyományos értékrend belülről való polgárosításának szándékát, az alkalmi versek hasonló törekvéseinél kétségtelenül autentikusabb módon, de nem kevesebb illúzióval. Mindez azonban költői gyakorlatában nem jelent váltást, s ez is része az illúzióknak. A „nemzeti character” és nemzeti költészet eszményének ideologikus elvontságban rekedése persze már eleve jelezte, hogy még csak megindult egy átalakulási folyamat, az értékek szintjén, s az aktuális (költői–egzisztenciális) törekvésekben, a kialakítandó költői világra nézve azonban nincsenek konkrét elképzelései. Átalakulási folyamatról persze csak a későbbi fejleményekre alapozva lehet beszélni, arra, hogy 1801–1802 körül kísérletet tesz költészeti gyakorlatában is a nemzeti poézis megvalósítására, a tematikai és izlésbeli váltásra. 1796–98 körüli költészetét szemlélve azonban a folytonosság a meghatározó, az pedig nem dönthető el, hogy a nemzeti költészetre való váltás később látott kísérletével ekkor még nem tudott vagy inkább nem akart megpróbálkozni.

3. Visszavonultság és érlelődés

Az 1796–98-as időszakban elinduló szemléletváltástól az új program 1801–1802 körüli rögzítéséig vezető úton helyezkedik el a *Dorottya* és a *Cultura*. Szerepük, e szempontból, abban áll, hogy tartalmában és karakterében is nemzeti jellegű magas műveltségeszmény kezd körvonalazódni bennük. A *Tempesfőiben* a nemzeti-elem főleg csak keret, elsősorban nyelvi-irodalmi keret volt, s elérendő cél, mint nemzeti dicsőség; maga a képviselt műveltségeszmény elvont, általános emberi tartalmú, s mint ilyen polgári értékrend kifejezője. A műveltségeszmény általános, polgárosító jellege, s magas minőségi színvonala e művekben is meghatározó marad, de immár a magyar valóságból nő ki, s tartalmában, jellegében uralkodóak a speciálisan nemzeti jegyek. Ebből a szempontból érthető pl. a *Dorottyanak* az a része, mely a táncok kapcsán szinte észrevétlenül általános érvényű megállapításokat tesz: „Mért nem táncol magyart az ánglus, francia / Csak a magyarnak kell más nemzet módija? / Így veszjtjük hazánkat a magunk kárával, / Külső tánccal, nyelvvel, szokással, ruhával. / ... Nemes magyar táncom! ki ősi nyelvünkkel / S ruhánkkal jöttél ki dicső nemzetünkkel, / Ki europai finnyás lakhelyeden / Máig sem szenvedtél mocskot szépségeden, / Ázsiai színben fénylik nemességed, / S még a módi nem tett alacsonyvá téged: / Ím, a külső népek bámúlják díszedet, / S tulajdon nemzeted nem becsfil tégedet!” Nyilván nem értelmezhető ez valami bornírt nemzetieskedésként, mivel maga a mű nem fukarkodik a tényleg szűkkeblű nemzeti hagyománytisztélet, a műveletlenség erénnyé emelése, az ősi harcos erények elsődleges

³⁸ Uo.

³⁹ Az 1798. aug. 4-i, Arankához szóló levélben küldte el e jegyzékének kiegészített változatát, ott szerepel a 450-es adat, l. PERÉNYI József, *Aranka György Magyar Nyelvűvelő Társasága*. ItK 1918. 48–50.

nemzeti jegyként kezelése iránti mérges cspésekkel; elég hogyha csak Bordács, „Márs fia” jellemzésére gondolunk („Tanult lova hortyog s ugrándoz alatta”), vagy esetleg a nemesi társaság beszélgetésének ürességére az első könyvben. S magának az eposznak a travesztia jellege, mely a képtelen farsangi csetepatét vitézi mezbe öltözteti, egészében az ősi, s kimondottan nemzetinek tekintett erények kigúnyolására irányul. A maradiság és a módi együttes bírálata ez, s e vonalon szintén a *Tempefői* követője. A *Dorottya* azonban megbocsátó mosolyával különbözik is a dráma kíméletlen, megsemmisítő kritikájától: a nevetetés szándéka és a nevelő célzat enyhíti a tartalmilag sokban azonos bírálatot.

A *Cultura* szintén együttesen száll szembe az idegenmajmoló módi és a maradiság szélsőséges veszélyével, de a kinevetetés mellett nagyobb szerepet kap az új típusú kultúrának a tartalma is. Bár a darab jócskán hagy maga után kívánnivalót mint műalkotás, s a kultúra fogalma sem bomlik ki elég differenciáltan,⁴⁰ az azonban látszik, hogy gyakorlatiasabbá vált ekkorra a *Tempefői* elvont műveltségesezménye. Polgári értékrend jellemzi ezt is, de immár a mindennapi élet megváltoztatása, átalakítása terén ható értékekről van szó elsősorban.⁴¹ A nemesség eszményvilágának, életvitelének belülről való polgárosítása a cél, a műveltség elvont eszménye, amelyet a *Tempefői* képvisel, ráadásul meglehetősen kizáró jelleggel, nem lehet járható út. Az eszményállítás lebontása kétségkívül kevésbé radikális megoldást eredményez, viszont az új típusú magatartásminták, szokások, a mindennapokban képviselhető polgáriasult értékek hatékonyabbak lehetnek, a költő szándéka szerint. Ezt a gondolatot fogalmazza meg a *Dorottya* utólag (1803-ban) írott előbeszéde is: „Az én szerzeményemnek *interesséje* áll a nemzeti luxusnak és elkorcsosodásnak kigúnyolásában s ifjainknak és leányinknak csintalan, sőt sokszor pajzán mulatságaiknak megbüntetésében. [...] Ezt a nemes célt pedig (kivált a sokaság eránt) nem holmi sikertelen szentenciák, sem az oskolai száraz declamatiók éretik el az íróval; hanem a nézésre kitett példákknak s a munkálkodásba hozott érzéseknek és indulatoknak van az a behatóbb erejek, melly által a műzsák boldogítóivá lesznek az emberi nemzetségnek.”

Első látásra e művek töretlenül folytatják az 1796–98-as évek alaptörekvéseit. Kétségtelen, az egyeztető szándék azonos, nincs azonban meg mögötte az a költői szereptudat, ami eddigi pályáján végigkísérte. Be kellett látnia, hogy a modern értelemben vett közönség (vagy annak előképe), ami őt, mint poétát eltarthatja, nem létezik. Felűnik így előtte az erre az elképzelésre alapozott közösségi szerepvállalás illúzió volta, s az a tény, hogy nincs más alternatíva, mint a hagyományos irodalomművelés kereteinek az elfogadása: a *mecenatura*. 1798-as személyes csalódása e belátás keserűségével fonódik össze, s így lesz ez az időszak egy új periódus kezdete pályáján. A helyzethez igazodó, új irodalmi szereptudata azonban csak 1802 körülre kovácsolódik ki, addig — ha visszavonultságát megtörő, vagy abba símuló alkalom adódik — legfeljebb egy-egy fontos eszméje jut szóhoz, de nem mint egy gondolatmenet része, hanem csak önmagában, s az alkalmatosság alakító körülményei szerinti hangoltságban, mint ahogy azt a *Dorottya*ban és a *Cultura*ban is láttuk.

4. A „nationalis poézis” programja

Csokonai 1802-ben, bő félév alatt két hosszú, programadó levelet küld Széchenyi Ferencnek, melyek között lényeges különbségek fedezhetők fel. Az első (jan. 9.) tulajdonképpen az Orczy—Koháry-levél némileg stilizált változata, Széchenyire szabott új befejezéssel, a másik (szept. 16.) új irodalmi szereptudatának, fő törekvéseinek össze-

⁴⁰ BÉCSY Tamás, *A drámaelmélet és dramaturgia Csokonai műveiben*. Bp. 1980. 74–84.

⁴¹ Cs/ÖM., *Száművek* 2, i.m. 322.

foglaló kifejtése. Mindebből persze nem az következik, hogy mintegy félév alatt történt jelentős átalakulás Csokonai világképében, hanem az, hogy ez a pár hónap érlelte határozott kontúrává gondolkodásának új irányait, s vetette fel összefoglalásuk igényét. 1802 januárjában, abban az időszakban, mikor Debrecenről való majd egyéves távolléte során állandóan állás és művei kiadatása után talpalt, kézenfekvőnek tűnhetett számára régi levelének felhasználása, annál is inkább, hisz végeredményben az eredeti írás is támogatást kért. Akkor azonban a program e kéréssel egybefonódni látszott, egyazon törekvés két oldalát képezték. Most, mikor az irodalmi feladatvállalás és az egzisztenciateremtés számára is nyilvánvalóan nem esik egybe, hiszen külön jár állásért és művei kiadásáért, e program nem sokkal több, mint pusztán körités a kéréshez: hiányzik mögüle a szilárdságot biztosító — jóllehet illuzórikus — hit a közéleti szerepvállalás lehetőségében. Még akkor is igaznak látszik e megállapítás, ha fel is tűnik, hogy némi reményt táplálhatott az országgyűlés összeülését megelőző viszonylagos pezsgés, fellendülés iránt, merthogy debreceni visszavonultságából való kimozdulása, sorozatos próbálkozásai erre látszanak utalni. Újlag sikertelen kísérletei után, visszatérve debreceni magányába, nyilvánvalóan e helyzet gondolati feldolgozása került napirendre, véglegessé téve literátori szerepvállalásának 1798-as kudarcai után elindult átalakulását. Ennek rögzítéséhez, összefoglaló kifejtéséhez hamar elérkezett az alkalom is: egy kedvére való álláslehetőség a Széchényi Ferenc alapította könyvtárban. S ennek háttérében kényszerhelyzete, melybe a júniusi tűzvész pusztítása miatt került.

Szeptember 16-i levelében, szorultságának részletezése és kérelmének előterjesztése után, alkalmasságát bizonyítandó, hatalmas apparátust vonultat fel — ismét legjobb formáját akarja mutatni. Összefoglalja gondolkodásának alapelemeit és irányait, még ha kifejtésük értelemszerűen az álláskérelem logikája szerint alakul is. Elsőként új irányt vett filozófiai meditációit említi: „Elsőben láttam azt, hogy én ember vagyok, s emberek közt lakom ebben a planétában, és ennél fogva magamat és őket természeti, erkölcsi, társasági dolgaikban esmérnem illendő, sőt szükséges; első tanúsnak vettem fel az *anthropológiát*, és Póppal azt tartottam, hogy az embernek legméltóbb tárgya az EMBER.” Minthogy azonban itt a levélben nem ez irányú gondolkodásának részletezése tűnik termékenynek, szép körmondattal, melyet egy Seneca idézettel is fűszerez, a nemzeti irodalom számára egyébként is kedves témájára tér: „minden erőmet és időmet arra fordítottam, hogy valami csak a magyar nevezet, ezt a kevélyítő nevezetet illeti, mindazal megismerkedni s jövendőben velem másokat megismertetni igyekezzek.” Ezzel összefüggésben még az is kijelenti, hogy „elhagyom most a *poézist* és a szépliteratúrát, mellyet elmebeli, és a *kertészkedést* s a természet esméretét, mellyet testi gyönyörködtetésre tanultam és gyakorlottam”. S miért? Hogy egészen Árpádról szóló honfoglalási eposzának szentelhesse magát. Felkészültségét a tárgy történeti irodalmáról szóló hosszas fejtegetéssel bizonyítja. S minthogy munkájához továbbra is szüksége lenne a könyvekre: „Már csak ez az egy cél is elmúlhatatlanná teszi az Árpád írójának egy bibliothekánál való lakást.”

E gondolatmentből, a praktikus irányultság ellenére is, a költő fő törekvései, alapvető eszméi tűnnek elő. Ezt bizonyítja a levéllel egybehangzó megnyilatkozások sora. Általában is megfigyelhető eddigi költészeti iránya lezárásának szándéka, s ennek összekötése az Árpádiász-tervvel. „Reményem, hogy munkáimnak hátralevő több csomóival minden hátramaradás nélkül folytába kedveskedhetem érdemes olvasóimnak és az apróságokon keresztülvén, magánosságra szentelt életemnek további minden részét Árpádról és a magyarok kijöveteléről írandó Epopoeámra fordíthatom” — írja például a Lilla-dalok előbeszédének egyik változatában, zárásképpen, megismételve nem egy levélbeli vallomását. 1796–98-ban korai ízlésirányának folytonossága figyelhető meg, kiadási szándékait éppen ennek érvényessége támasztja alá programjában is. E korai költészeti vállalásában most sincs változás, de az érvényesség nem jelent egyben folytathatóságot is számára. Eddigi műveit végleges formába önti, kicsiszolja, kötetekbe

rendezi, de további költészetét már más pályán képzei el. Ennek egyik iránya, amely tulajdonképpen meg is valósult, ha nyilván nem is teljesen az eredeti elképzelések szerint, a filozófikus meditációk körébe vezet. Ezt jelenti be már 1801-ben, *Az ember, a poézis első tárgya* című költeménye, amelyre szinte szó szerint rímel a Széchényi-levél idézett verslete. E gondolatkör, amely természetesen jóval korábban érlelődni kezd, a *Halotti versekben* kapja összefoglaló, s a költő életében utolsó kifejtését. A másik irány a nemzeti költészet teremtésének eszméjén alapul, s gyakorlatilag az Árpádiász-tervben ölt testet. Több megnyilatkozása bizonyítja, hogy 1798 körülől, tehát éppen korábbi szereptudata széttörésének időszakától kezdve foglalkoztatta konkrétan e gondolat. Először azonban csak 1801-ben említi levélben, a ránk maradt vázlat és 51 soros bevezető pedig ez után, 1803 körül keletkezhetett.⁴² A terv csak terv maradt, de kétségtelenül ezt tekintette fő fejlődési irányá alapjának. Nem feledhetjük ezt akkor sem, ha végülis költészetének kiteljesedése, maradandó része nem e tervhez kötődik, hanem a lezárás szándékával készített kötetekben ölt testet.

A „nemzeti character” 1796–98-ban programosan meghirdetett gondolata tehát most kapcsolódott össze tematikájában is a nemzeti költészet preferálásával. A nemzettudat, a világszép belülről való polgárosításának gondolata, az értékrend modernizálásának törekvése mindeközben továbbbra is meghatározó szemléleti hátteret jelentett. A fennmaradt részletek tanúsága szerint az *Árpádiászban* is érvényesült volna a hon-szerző, majd nemzetmegtartó hősi erények felvállalása, s egyben az átalakításukra irányuló aktuális törekvések kettőssége. Ez utóbbi két fő vonatkozásban érhető tetten a heroikus eszmények dominanciája közepette. A történeti cselekményszálat a költő — a tervezet szerint — több betéttel szakította volna meg, melyekben álomlátások, szkíta és magyar „antiquitások”, ünnepek, szerelem stb. adattak volna elő. A nemzeti hagyománykincs e folklorisztikus irányba történő tágítása a tipikus nemesi konvenciórendszerrel való távolodásra utal. Másrészt pedig az eposz történéseinek a sora is így értékelhető: a XII. könyv szerint a „Múzsák kérni fogják a magyarok istenét, hogy engedje meg nekik magyar nyelven énekelni, de az isten a végzésre haragosan tekintvén, kilencszáz esztendőn szomorúan nézett keresztül, a tizediknek elejére elmosolyodott. A Múzsák is szomorúan és némán néztek azokon keresztül, a tizediknek elejére pedig ők is mosolyogtak, s akkorra előre énekeltek a magyarok istene dicsőségére. S e' lesz vége.” Olyan irányt szab ezzel az eposznak, amit nyilván felerősített volna a X. könyv „isten látása a végzés tülkörszobájában”, mely a nemzeti dicsőség elérését éppen nem a hagyományos értékekhez köti, vagyis ugyanazzal a törekvással találkozunk, amellyel már korábbi korszakaiban is. S maga az elkészült 51 hexameter is e kettősség jegyében oszlik két részre középen. Az Árpádiász-terv azonban csak a költő egyéb, ezzel összefüggést mutató megnyilatkozásai alapján értelmezhető ennél konkrétábban.

Részletes nyelvi-irodalmi elgondolásait a nemzeti költészet természetét illetően korabeli, lényegében egy bokorban keletkezett tanulmányaiban, valamint kötetei előbeszédeiben fogalmazta meg; ezen írások elméleti tisztázó szándékukkal voltaképpen a nagy terv hátterének, műhelymunkájának tekinthetők, ezért nem véletlen a keletkezés idejének egybeesése. Már a Széchényi-levélben is említi vezérfogalmát („nationalis poézis”), annak kapcsán, hogy a könyvtárosság mellett még tanításra is ajánlkozott (ezért kapcsolható ide is a már említett *Historia Heliconis*... kezdetű tervezet). A „nationalis poézisnak belső természetét” kifejtve tulajdonképpen megismétli korábbi megállapításait a poézis és a tudományok viszonyára vonatkozóan: „Tudva való dolog, hogy minden nemzetek nyelve és eruditója a poézison kezdődött, azt követte a literatura, a literatúrát a historia s azzal atyafiságos esmeretek, s úgy lépett lassanként, lépcsőnként a

⁴² Az *Árpádiász* keletkezése körüli vitában SZILÁGYI Ferencsel értünk egyet (*Az Árpád-eposz keletkezéséről és forrásairól. i.m.* 621–667).

solida tudományokra. Egy félfaragású nyelvben törnünk, rontanunk, építnünk, újjítunk kell: újjítani csak a poeta, s a poétai bátorsághoz szoktatott lélek mér, és csak az ilyennek bocsátják meg azt legjobban, s az ilyenek tudják azt a kedveltető szín között elcsúsztatni és bévétetni.” Itt azonban már tovább is megy, eltérve ezzel korábbi álláspontjától: a nyelv problémája önmagában is fontossá válik. Fontos ez a poeta szerepére vonatkozó megjegyzése is, mert ezzel elhatárolja magát a grammatikusok szigorúan nyelvészeti érdekű törekvéseitől, amivel majd maga Kazinczy is élesen szembeszáll. A poézis és tudomány viszonyának eme meghatározása *A Tavas*z előbeszédjében már tényleges nyelvjárási elképzeléseket alapoz meg. Először az újtáshoz való viszonyt önmagában járja körül. „Kettőt szoktam én a magyar nyelv dolgában fejcsoválva nevetni. *Egyiket* azt, mikor valaki azt mondja, hogy *ez új szó!* mintha bizony nekünk meg kellene s meg lehetne azzal az egynéhány scythia szóval érni, amit kacagányos apáink lóháton hoztak ki Európába. [...] *A másik*, amire mindég nevetnem kell, az, mikor némely ember azt mondja, hogy *ezt a szót nem hallottam*. Tudatlanságunknak egyenes megvallása ugyan virtus, de az említett embereknek nagyobb részében kevélység: mert egyúttal azt is akarják kitenni, hogy *amit ők nem esmérnek, az mind rossz szó.*” Az újtás feltétlen szükségességének szembeszegezése a bornírt hagyományörzéssel korábbi, Kármánéval rokon alapállásának változatlan érvényességét mutatja. Erre épül részletesen kifejtett, példákkal illusztrált javaslata a szókincs megújtásának módozatairól. Négy formát javasol: a régi („törzsökös”) szavak felújítását, az analógiás szóalkotást, bizonyos nyelvjárási szavak alkalmazását és egyes idegen kifejezések meghonosítását („hungarizálását”). Ezt — rövidebben — megismétli az *Anákronon Dalokhoz* frott jegyzetei között (AD/j.), de itt kiegészíti érvrendszerét egy általánosabb érvényű gondolattal is: régi törzökszavaink „magvok szakadásának” „legfőbb okai azok a gyarló fordítók, kik a (kivált hajdan nyomorék) deák és egyéb eredeti munkák körül nem az idegen nyelvet a miénk, hanem a miénket akarták amannak kaptájára szorítani.” S hogy ez miért baj? Azért, „mert a nyúgotiaknak nyelvbe könnyebben elcsúsz az idegen, de nyúgoti szó, hanem a Volga mellékiből úgy kírí, mint a pesti korcoknak magyar öltözetjek mellett a német elejű nadrág vagy a kaput alatt az aranyos öv; s azonban kicsoda tett minket olyan nagyon majmaivá a külföldieknek?” — írja *Az epocéről közönségesen* című tanulmányában. Itt tehát a magyar nyelv természetének, a keleti jellegnek a gondolata nemcsak egy félmondatos megjegyzésbe szorul, mint az Orczy—Koháry-levéltben, hanem — összefüggésben a nyelvi problematika nyelvészeti irányú kibontakozásával — az egyik alaptétellé válik.

Az itt idézett megnyilatkozásokban felvetett gondolatoknak azonban két további lényeges összefüggése is van. Az egyik az eredetiség követelményének tételes megfogalmazása. Az AD/j.-ben még csak a fordítók hibáira utal, a *Dorottya* előbeszédjében azonban már világosan kimondja: „jobban szeretek középszerűt originál lenni, mint elsőrangú fordító”. Előző, 1797-es programírásában még csak a „nemzeti character” fogalmának belső tartalmaként jelent meg a nemzeti eredetiség követelménye, valamint költői gyakorlatának jellegében az egyéni eredetiség felé való tendenciaszerű fejlődés. Ez utóbbi tekintetben most is ellentmondásos a pozíciója: bár irodalomfelfogása klasszicista módon haszonelvű, írói módszerére jellemző a szintén klasszicista korrekció-elv, de mintája már nem pusztán az antikvitás, s megjelenik a zeni-kultusz is, először *A magánosság*hoz nevezetes soraiban („Te benned . . .”). Elgondolása jellegzetesen átmeneti, mint azt *A verscsinálásról közönségesen* élete végéig érvényes azon fejtegetései is bizonyítják, melyekben a poézis tűz természetét a „felöltöztetés” és a „régulák” fogalmaival kapcsolja össze.⁴³ „A verscsinálás nem poézis; mert ez a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében, és mindezeknek felöltöztetésében van: a verscsinálás

⁴³ Vö. SZAUDER J., *Csokonai poétikájához*, i.m. 344–350.

pedig csak a szózatok hangjának bizonyos regulákra vételére, s külső elrakására ügyel, hogy azok harmóniával szóljanak az ember fülébe. [...] A poézis lélek, amely elevenít, enélkül a verscsinálás megholt állapot. [...] Ugyanis csudálatos mesterséggel van rakva a méhek lépe, ámulást okoz, de sem nem édes, sem nem táplál. A színműz ellenben, ha a hatszegű lyukaknak reguláiba nincs is öntve, mely kívánatos! Mit ítéljünk hát a lépes mézről, mely a szép rendet az édes ízzel együtt ajánlja?"

A magyar nyelv keleti természetének gondolata azonban egy másik, nem kevésbé jelentős összefüggésrendszerrel is bír: ez a nyelv, ill. tágabban a nemzeti karakter tartalmi meghatározásának a kérdését veti fel. A *Tavaszi* már idézett előbeszédében az újítás szükségességét a bornírt, elzárkózó hagyományörzessel szemben a hagyomány új értelmezésével igazolja: „Bizony a szegény községnek ma is több zsenije van, mintsem azoknak, akik szegyenlenek aközé számlálhatni: ő maga új ideáit is ki meri magyarul tenni, s ha reá kész szót nem talál, bátorodik csinálni; míg a felső község nem akar, a tudós község nem mér, és amaz németizál, e' pedig deákizál. [...] Ama finnyáskodó pedig [...] forgolódják a felsőldi, Duna és Tisza mellyéki s erdélyi magyarokkal; levelezzen hazabéli tudósokkal; figyelmezzék a mesteremberekre; ereszkedjék le a paraszt, tudatlan, együgyű — de nála meglehet jobb magyar — községhez, aljnéphez: akkor majd nem lesz annyi új szó, annyi hallatlan ejtés öelöttte.” De a kérdés nyilvánvalóan nemcsak, s nem is elsősorban nyelvi érdekű: a „nemzeti character”, a hagyomány és a hagyományörzés összefüggésrendszeréről van itt szó. Míg 1796–97-ben a gondolkodása középpontjába emelt „nemzeti character”-nek csak általános, ideologikus megközelítésére volt képes a magyarság földrajzi határhelyzetének és a „nyelvében él a nemzet” gondolatának megfogalmazásával, addig most jóval konkrétabb (s akkor korszerű) meghatározást talált a nemzeti hagyományban. Ezt szegezi szembe a magyarság eredetéről értekező újabb német szerzőkkel is, mikor Kultsár Istvánnak ezt írja 1802-es levelében: a legcsalhatatlanabb bizonyosság e kérdésben „egész nemzetünknek hagyománya, mely a legutolsó, legritkább tudatlanabb parasztjainknál is megvan”. A nemzeti hagyománynak a népi-paraszti hagyománykincsre való alapozása pedig azt a gondolatot állítja elénk, mely Kölcsey programadó tanulmányának is egyik alapvetését képezi. Csokonai azonban nem folytatta gondolatmenetét a népköltészet programos felvállalása felé, mint azt Kölcsey tette. Népies dalai inkább öntudatlan kísérleteknek tűnnek, semmint tervszerűen követni szándékozott költői irány első próbálkozásainak. Mindazonáltal e fejlődés lehetősége benne volt gondolkodásában, s teoretikus érdeklődése 1797–98-as népdalgyűjtésétől kezdve folyamatosan fennmaradt: 1804. júl. 14-én arról számol be Kazinczynak, hogy ír „egy praefatiót a Volksliedekről s azoknak különböző natióknál való karakteréről s mustráiról, és szükséges jegyzéseket”.

A nemzeti és népi hagyomány összekapcsolódása azonban mégis inkább az Árpád-eposz lényegi meghatározását jelentette volna. Ő maga is összeköti e kettőt az AD/j. sokat idézett, nevezetes soraiban: „Magyarjaim! Literátorok! ne csak a külföldi írkat olvassátok, hanem keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő scytha pusztáiban, hányjátok fel a gyarló énekeskönyveket, a veszekedő predikációkat, a szűr-bibliopoliumon kiterített, szennyes románcokat, hallgassátok figyelemmel a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád szerencsi táborára, akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tiszteletesebb maradványait, amellyeket az olvasott és az útazott uracsok társaságában haszontalan keresnétek.” Benne van ebben, (s korábban idézett megnyilatkozásaiban) a kizáró nemesi nemzetfogalom meghaladása, s bizonyos demokratikus érzület is, de igazi tartalmuk az, hogy egy új nemzettudatot, s ezzel összefüggésben új, nemzeti költészetet alapoznak meg. Az ennek megvalósítására szánt Árpád-eposz így az „egész nemzet” (Bessenyei) hagyománykincsére épült volna, az egységteremtés szándékával, megelőlegezve a „nemzeti

aranykor” eszményét.⁴⁴ S bár első látásra paradoxnak tűnhet, hogy a honfoglalási eposzt épp Csokonai, a béke, a „szelíd érzékenységek” dalosa akarta megírni, jobban szemügyre véve a dolgot, láthatjuk az összefüggést korai pásztorénekek világával: az eredeti ártatlanság (és egyenlőség) aranykori mítosza, melyet 1793–94-ben — fő tervként — 12 énekes eposzban akart megénekelni, nemzeti karakterűvé vált, s a honfoglaló magyarság eredeti egységének fikcióját öltötte magára.

Összegzésül. Csokonai pályájának fejlődése a „nationalis poézis” irányába több szakaszban zajlott és lezáratlan maradt. A fiatal Csokonai végső soron nemzeti keretekben mozgó gondolkodása merészen polgárosító értékrenden alapult, s költői tematikájában, ízlésvilágában eltérő irányt képviselt. Az 1795-ös nagy változások elindította folyamatban először korábbi kritikái hangjának kizárólagosságát, eszményállító magabiztosságát váltotta fel a belülről való polgárosítás, a szerves átnövesztés szándéka, ami világosabb vállalását jelenti a nemzettudat hagyományos-nemesi elemeinek, melyek jelen voltak világképében korábban is, fel nem adva ugyanakkor addigi alapvető értékeinek primátusát. E szemlélet határozta meg Csokonai gondolkodását haláláig. Az 1796–98-as időszak azonban még nem hozta meg a költészet terén is a változást, ez csak 1802 körülre érett meg: a nemzeti költészet teremtésének programja volt hivatva autentikusan megvalósítani a világkép, a nemzettudat, az értékrend szintjén korábban kialakított elvi álláspontját. Fejlődése azonban korai halálával tragikusan kettétörött, e tény nem hagyható figyelmen kívül az életmű értékelésekor. Az már nyilván kiderült az eddigiek során, hogy nemzeti irányba fordulását semmiképpen nem „visszalépésként” vagy „hanyatlásként” értékeljük, hanem a korabeli Magyarországon éppen időszerű, a létrejött változatok közül a legjobb színvonalat képviselő, Európával lépést tartó fejlődésként, még akkor is, ha gondolkodásának bizonyos ellentmondásai tagadhatatlanok, de — tegyük hozzá — ugyanakkor természetesek is. Csokonai korai halála számunkra azt jelenti, hogy az 1795 után maga választotta, s a pályája új lényegének tekintett utat nem tudta bejárni. Olyannyira nem, hogy még maradandó alkotásokat sem termelt ez az új tájékozódás. Másik új, filozófikus körben mozgó költői iránya legalább jelentős, összegző műveket hozott, mégha kiteljesedésről itt sem beszélhetünk. Korábbi költészetének letisztulását mutató legnagyobb alkotásai pedig a kötetek kiadásának elhúzódása miatt félárnyékban maradván nem ígérhették a költői kiteljesedés reményét. Ezzel együtt, s ezen arányokat figyelembe véve mondhatjuk: Csokonai életművének legértékesebb rétege és a pálya fejlődésének iránya nem esett egybe. Hogy mit hozott volna ez az új irány, kiteljesedést vagy csak a további keresés igényét felvető próbálkozásokat, eldönt-hetetlen (szubjektív véleményünk szerint az előbbit), de hogy a lehetőség sem adatott meg Csokonai számára, az tragikus életének, poéta mivoltának külön tragédiája.

Attila Debreczeni

LE TOURS VERS LA POÉSIE NATIONALE CHEZ CSOKONAI

L'étude prépare deux „coupes longitudinales”, en rapport étroit l'un de l'autre, de l'œuvre de Csokonai. D'abord il essaye à développer les changements parvenus dans le domaine de la conscience nationale et du système de valeur, après quoi il examine le

⁴⁴ Már SZILÁGYI Ferenc erőteljesen utalt Arany gondolkodásának hasonlóságára (i.m. 658–659), hasznosítva WÉBER Antal összegző megállapításait (*A népiesség jellege és változatai a XVIII. század végén és a XIX. század elején.* In *Irodalom és felvilágosodás.* Szerk. SZAUDER József — TARNAI Andor, Bp. 1974. 832–833).

processus lequel avait mené, en grande partie justement à cause des changements cités ci-dessus, à l'exposition comme programme, d'une vision de littérature à caractère national.

Ce changement survenu en plusieurs étapes ne concernait pas les définitions de base de la philosophie de Csokonai, et leur nouveauté radicale, mais la prise en conscience des circonstances rendait nécessaire une nouvelle approche, ainsi que de nouvelles solutions pratiques.

Le poète tourna d'abord contre les valeurs „héroïques”, malgré son attachement toujours persistant aux traditions; plus tard il a mis l'accent sur le développement organique d'un système de valeurs „civil”, recherchant des solutions concrètes à sa réalisation avant tout dans sa poésie. Tout de même l'intention de créer la poésie nationale n'aboutit qu'à la formation d'un programme culturo-littéraire: sa vision de littérature à cadre national s'est formée en programme poétique à l'aide des notions, d'abord celle du „caractère national” puis de „la poésie nationale”.

La mort prématurée du poète avait empêché cette tendance de se réaliser et dans sa pratique poétique.